

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XX ƏSRDƏ NAXÇIVANDA ƏDƏBİ TƏNQİDİN İNKİŞAF YOLU

İxtisas: 5716.01- Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Anar Ramazan oğlu Abuzərli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt – 2021

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri
doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Elnarə Seydulla qızı Akimova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nizami Murad oğlu Məmmədov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Kamran qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət
göstərən FD 2.24 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya Şurasının sədri: Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor
_____ **Ramazan Salam oğlu Məmmədov**

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
_____ **Böyükxanım İbrahim qızı Eminli**

Elmi seminarın sədri: Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor
_____ **Nigar Vəliş qızı İsgəndərova**

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bəllidir ki, ədəbiyyatşünaslığın üç əsas şöbəsindən biri kimi ədəbi tənqidin əsas vəzifəsi müasir ədəbi prosesin elmi şəkildə təhlil olunub dəyərləndirilməsidir. *“Ədəbi tənqid müasir ədəbi prosesin yol yoldaşdır, bu prosesin içində inkişaf edir, onun təcrübəsini ümumiləşdirir ... Tənqidçi hər əsərin, yaxud hər yazıçının ədəbi prosesdəki mövqeyini qiymətləndirir”*¹. Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı (1981-ci il) nitqində ədəbi tənqidin mahiyyəti, əhəmiyyəti, zəruri prinsipləri və vəzifələri barədə demişdir: *“Müasir ədəbi-bədii prosesi tənqidçilərin, ədəbiyyatşünasların fəal və faydalı işi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Onlar bədii həyatımızın mürəkkəb, bəzən ziddiyyətli proseslərini dərindən təhlil etməyə və ümumiləşdirməyə borcludurlar...İctimai bədii-estetik zövqləri formalaşdırmaq, incəsənətdə söniüklüyə, durğunluğa, xalturaya, yabançı baxışlara qarşı mübarizə aparmaq işində ədəbiyyatşünaslığın və tənqidin rolunu gücləndirmək lazımdır... Tənqidi sözün nüfuzu bir çox cəhətdən tənqidin obyektivliyi və qərəzsizliyi ilə müəyyən olunur. Xeyirxahlıqla yanaşı, ciddiyyət, professional tələbkarlıq - ədəbi tənqid məhz belə olmalıdır ”*².

Azərbaycanda müasir ədəbi tənqidin ilk nümunələrinin böyük ədibimiz Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən yaradıldığı XIX əsrin ortalarından etibarən ədəbiyyatşünaslığın bu sahəsi zəngin, çoxşaxəli inkişaf yolu keçmiş, XX yüzillik boyunca ədəbiyyatımızın ideya-bədii yüksəlişi istiqamətində ciddi işlər görmüşdür. Ötən dövr ərzində ədəbi tənqidimizin öyrənilməsi sahəsində də mühüm addımlar atılmışdır. Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tədqiqatlarda yer almış qısa fikir və mülahizələrlə başlanan bu araşdırmalar tənqidşünaslığın

¹ Mir Cəlal, Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / M.Cəlal, P.Xəlilov. – Bakı: Çapaşoğlu, – 2005. – 312 s.

² Əliyev, H.Ə. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı / Ə.H.Əliyev. - Bakı: Ozan, – 1999. – 496 s.

sistemli şəkildə təşəkkülü üçün ilkin hazırlıq rolu oynamışdır. Azərbaycanda bilavasitə ədəbi tənqidə həsr olunmuş ilk dissertasiya isə məşhur ədəbiyyatşünas Məmmədcəfər Cəfərovun “M.F.Axundovun tənqidi və estetik görüşləri” (1944) adlı tədqiqatıdır. Azərbaycan ədəbi tənqidinin mərhələ və problemlər aspektində fundamental tədqiqi baxımından ilk addım isə akademik Kamal Talıbzadənin elmlər doktorluğu dissertasiyası (1965) və onun əsasında bir il sonra çap etdirdiyi “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər)” monoqrafiyası sayılır. “Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi” adlı ilk kitabı da (1984) akademik Kamal Talıbzadə yazmışdır.

1960-cı illərin sonlarından etibarən Azərbaycanda ədəbi tənqidin tarixi, nəzəriyyəsi və yaradıcılıq problemlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi elmi fikrin diqqət mərkəzində dayanmış, bu sahəyə dair ardıcıl tədqiqatların aparılması ilə yanaşı, ədəbi-tənqidi fikir tarixində mühüm xidmətləri olmuş S.Mümtaz, Ə.Nazim, H.Zeynallı və digərlərinin müvafiq əsərləri toplanılaraq kitab halında nəşr olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, ədəbi tənqidimizin tədqiqinə dair bu vaxta qədərki əsərləri nəzərdən keçirdikdə əsasən iki aspekt diqqəti çəkir:1) ədəbi şəxsiyyətlər üzrə aparılan araşdırmalar 2) mərhələlər, yaxud problemlər üzrə yazılan tədqiqatlar.

İlk istiqamətə aid araşdırmalar akademik Məmməd Cəfərin yuxarıda adı çəkilən dissertasiyası ilə başlanır. Müxtəlif vaxtlarda ədəbiyyatşünaslardan Xalid Əlimirzəyev Cəlil Məmmədquluzadənin, Nazif Qəhrəmanov Mikayıl Rəfilinin, Ramin Əhmədov Məmməd Arifin, Rafiq Vəkilov Səməd Vurğunun, Nərgiz Qurbanova Hənəfi Zeynallının, Rasim Mirzəyev Əli bəy Hüseynzadənin, Qürbət Mirzəyev Əkbər Ağayevin, Ülviyyə Hüseynova Əhməd bəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşlərini araşdırmışlar. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar haqqında portret-öçerklərdən ibarət “Fikrin karvanı” adlı kitab (1984) da bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

İkinci istiqamətə dair tədqiqatların başlanması, qeyd etdiyimiz kimi, akademik K.Talıbzadənin adıyla bağlıdır. Sonrakı illərdə Elçin Əfəndiyevin “Azərbaycan bədii nəsr ədəbi tənqidə (1946-1965)”,

Şamil Vəliyevin “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya problemləri (1895-1917)”, Tehran Mustafayevin “Azərbaycan sovet tənqidinin üslubları (1960-1980-ci illər)”, Şamil Salmanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidinin təşəkkülü və inkişaf meylləri”, Aqşin Dadaşzadənin “Azərbaycan ədəbi tənqidində dramaturgiya məsələləri (1940-50-ci illər)”, Xanım Mustafayevanın “Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində və tənqidində uşaq ədəbiyyatı məsələləri”, Elnarə Akimovanın “Müstəqillik dövründə Azərbaycanda ədəbi tənqid (90-cı illər)”, Aygün Talibovanın “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi tənqidinin ədəbi prosesdə rolu” və s. tədqiqatları göstərmək olar. Bunlardan başqa, digər yönümlü tədqiqatlarda da yeri gəldikcə ədəbi tənqid məsələlərinə də toxunulmuşdur.

Ədəbiyyatşünaslığımızda XX əsr Azərbaycan tənqidinin müxtəlif meyarlar əsasında təsnifinə də təşəbbüslər göstərilmişdir. Akademik Kamal Talıbzadə 1966-cı ildə çapdan çıxmış monoqrafiyasında XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi tənqidini qruplaşdırarkən siyasi-ideoloji mövqedən çıxış etmək məcburiyyəti ilə üç cərəyanın varlığından söz açmış³, müvafiq təhlillər aparmışdır: demokratik tənqid, burjua tənqidi, marksist tənqid. Görkəmli alim 1984-cü ildə nəşr olunmuş kitabında isə həmin dövrün ədəbi tənqidinin təsnifatını apararkən nəzəri-estetik prinsiplərə daha çox üstünlük vermiş, lakin sosioloji yanaşmalardan da tam uzaqlaşmamışdır. Yaradıcılıq metodlarının prinsiplərini müdafiə etməsinə görə realist tənqid, romantik tənqid istiqamətlərini ayıran alim sovet dövrü ədəbi fikrində romantizmin mütərəqqi və mühafizəkar olmaqla iki yerə bölünməsi barədə müddəalara istinadən mühafizəkar romantik tənqidi də fərqləndirmiş, marksist tənqidin bünövrəsinin qoyulmasından da söz açmışdır⁴.

Akademik İsa Həbibbəyli isə Azərbaycan ədəbi tənqidində 1920-ci illərdən etibarən özünü göstərən beş istiqaməti ayırmışdır.

³ Talıbzadə, K.A. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər) / K.A.Talıbzadə – Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, –1966, –540 s.

⁴ Talıbzadə, K.A. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi / K.A.Talıbzadə. –Bakı: – Maarif, –1984, –328 s.

Alimin qənaətinə görə, elmi-ideoloji, yaxud sosioloji tənqid 1920-1930-cu illərdə daha çox yayılmış, sovet hakimiyyəti boyunca davam etdirilmişdir. Elmi-publisist tənqiddə elmi prinsiplərlə yanaşı, publisist yanaşma da qabarıq şəkildə diqqəti cəkir (Qulu Xəlilov, Yəhya Seyidov və digərlərinin tənqidi). Elmi-nəzəri tənqid isə konseptual elmi prinsiplərə əsaslanan, nəzəri xarakter daşıyan tənqiddir. Görkəmli tənqidçilərdən Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Yaşar Qarayev, Arif Hacıyev və digərləri bu istiqamətin nümayəndələridir. Elmi-fəlsəfi tənqid də var ki, bunun ən məşhur təmsilçisi Asif Əfəndiyev sayılır. Yazıçı tənqidi isə şair, yazıçı və dramaturqların qələmə alıdqları ədəbi-tənqidi əsərləri əhatə edir⁵. Ədəbi tənqidimizin müvafiq materiallarına nəzər salmaq akademik İsa Həbibbəylinin təsnifatının dürüst və əhatəli xarakterini bir daha yəqinləşdirir.

XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidinin ədəbi prosesə və əsərlərə yanaşmasının ifadə formaları, başqa sözlə deyilsə, janrları barədə də bəzi elmi qənaətlərə rast gəlirik. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: *“Fikrimcə, hətta ədəbi tənqidin xüsusi janrları da mövcuddur: reseziya, açıq məktub, esse, ədəbi icmal, məqalə və sair kimi janrlar ədəbi tənqiddə məxsusdur”*⁵. Haşiyə çıxaraq onu da deyək ki, filoloji fikirdə ədəbi tənqidin janrları barədə elmi mülahizələr ümumən qısa və azsaylıdır. Məsələn, Moskvada nəşr olunmuş “Ensiklopedik ədəbi lüğət”də müasir ədəbi tənqidin janrları sırasında əsasən bunlar sadalanır: *“məqalə, reseziya, icmal, esse, ədəbi portret, ədəbi-tənqidi dialoq, polemik replika, bibliografik qeydlər”*⁶.

Ümumiyyətlə, XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidinin nəzəri prinsipləri, elmi axtarışları, inkişaf tendensiyaları, müxtəlif problemləri, görkəmli nümayəndələri və s. barədə ədəbiyyatşünaslığımızda çoxsaylı və müxtəlif xarakterli qiymətli tədqiqatlar aparılmış, *“tənqid haqqında elm-tənqidşünaslıq elmi-nəzəri və*

⁵ Həbibbəyli, İ. Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Nurlan, – 2007. –696 s.

⁶ Литературный энциклопедический словарь / – Москва: Советская энциклопедия, –1987. –752 с.

metodoloji cəhətdən formalaşmış, özünün vahid elmi-konseptual sistemini yaratmışdır”⁷.

Lakin Azərbaycan ədəbi tənqidinin regional aspektdə araşdırılmasına indiyədək təşəbbüs göstərilməmişdir. Halbuki ədəbi-tənqidi fikir tariximizin dolğun elmi mənzərəsinin əhatəli, hərtərəfli şəkildə yaradılması, dərinədən öyrənilməsi üçün buna ciddi ehtiyac var. Xatırladaq ki, uzun illər boyu ədəbiyyat tariximizə dair tədqiqat-larda regional ədəbi mühitlərin yeri, rolu, mövqeyi və xidmətlərinə öləri diqqət yetirilməsi, onun məxsusi şəkildə araşdırılmaması ümumən söz sənətimizin inkişaf yolunun, yaradıcılıq axtarırlarının hərtərəfli, dolğun təqdimində bir sıra boşluqların qalmasına gətirib çıxarmışdır.

Ədəbiyyatın inkişafında özünəməxsus önəm daşıyan, uğurlu addım sayılan bədii nümunələr yalnız paytaxtda, mərkəzdə yox, həm də ən müxtəlif bölgələrdə yaranır və yaranmaqdadır. Eləcə də ədəbi-tənqidi fikrin inkişafı və yüksəlişində ayrı-ayrı regional mədəni mərkəzlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərən tənqidçi və ədəbiyyatşünasların, digər qələm sahiblərinin rolu və xidmətləri danılmazdır.

Çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına zaman-zaman böyük töhfələr vermiş Naxçıvan ədəbi mühiti bu sahədə də zəngin ənənələrə malikdir. Bu cəhətdən iyirminci yüzillikdə Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslığın, o cümlədən ədəbi tənqidin keçdiyi çoxşaxəli inkişaf yolu tədqiqat üçün geniş, əhatəli material verir.

AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev yazırdı: *“XX əsrin tənqidi-estetik fikri mənəvi fəaliyyətin bütün sahələrində ən narahat əxlaqi və fəlsəfi axtarırları dolğun və intensiv şəkildə mənimsəyir, müasir mənəviyyat və təfəkkürün tərcümanı rolunda müvəffəqiyyətlə çıxış edir, özü də bu zaman o, yalnız bədii əsəri yox. həm də gerçəkliyi və zamanı dərk etməkdə oxucuya kömək edir”⁸. XX əsrdə Naxçıvanda da bu böyük vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətində sistemli, əhatəli işlər görülmüş, buradakı tənqidçi, ədəbiyyatşünas,*

⁷ Əzimli Ə.T. Yeni dövr tənqidi və tənqid / Ə.T.Əzimli. – Bakı: Elm, – 2001. – 160 s.

⁸ Ədəbi tənqid: problemlər, vəzifələr / –Bakı: Yazıçı, –1984. –166 s.

şair və yazıçılar ədəbi-tənqidi əsərləri ilə ədəbiyyatımızın yüksəlişi naminə mühüm addımlar atmışlar. Onların bir çox əsərləri Azərbaycan ədəbi fikrinin müxtəlif mərhələlərdə üzə çıxmış ən yaxşı nümunələri ilə bir sırada dayanır. Belə zəngin ədəbi-tənqidi materialların hərtərəfli şəkildə araşdırılıb öyrənilməsi bütövlükdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin XX əsrdəki inkişaf yolunun və problemlərinin, yaradıcılıq axtarışlarının tədqiqi işinə ciddi xidmət sayıla bilər. Təqdim olunan dissertasiyanın mövzusunun aktuallığı da bununla şərtlənir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyektini XX əsrdə Naxçıvan regionunda yaranmış ədəbi tənqidi əsərlər, həmçinin ədəbiyyatşünaslıqda onlar haqqındakı dəyərləndirmələrdi. Tədqiqatın predmetini isə XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidi inkişaf yolu, mərhələləri, tendensiyaları, yaradıcılıq problemləri, əsas nümayəndələrinin fəaliyyəti, bütün bunların Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi dilinin yüksəlişində rolu təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiyada əsas məqsəd XX əsrdə Azərbaycan ədəbi fikrinin tərkib hissəsi kimi Naxçıvanda ədəbi tənqidin zəngin, çoxşaxəli inkişaf yolunu hərtərəfli şəkildə araşdırmaqdır. Bunun üçün aşağıda göstərilənlər dissertasiyada əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur:

- XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi fikrin inkişaf yolunun öyrənilməsi üçün müvafiq qaynaqları elmi dövriyyəyə gətirmək, ədəbi tənqidin başlıca təzahür formalarını, əsas inkişaf mərhələlərini, xüsusiyyətlərini, yaradıcılıq axtarışlarını, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda ədəbi prosesin təhlil olunub qiymətləndirilməsində rolunu, bu zaman istinad etdiyi nəzəri-estetik və ideoloji prinsipləri araşdırmaq, bədii əsərlərə yanaşma üsullarını müəyyənləşdirmək;

- XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin, yeniləşmə hərəkatının tərkib hissəsi kimi Naxçıvan ədəbi mühitindəki analogi proseslər kontekstində ədəbi tənqidin təşəkkülünü, söz sənətinin vaxtı keçmiş epigonçu ənənələrdən uzaqlaşaraq müasir tələblər əsasında inkişafa yönləndirilməsində səylərini aydınlaşdırmaq, bu prosesdə mühüm xidmətlər göstərmiş ədiblərin müvafiq əsərlərini

təhlil edib dəyərləndirmək;

- 1920-1940-cı illərdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin yeni ideoloji tələblər, sosioloji doktrinalar əsasında formalaşmasını, üzləşdiyi çətinlikləri, inkişafın başlıca problem, istiqamət və tendensiyalarını Naxçıvandakı ədəbi tənqidin təmsalında araşdırmaq, bu mərhələdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılmış ədəbi tənqid nümunələrinin tematika və problematikasını aydınlaşdırmaq;

- XX əsrin ikinci yarısında muxtar respublikada ədəbi mühitin ümumi səciyyəsi kontekstində ədəbi fikrin əsas inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirmək, 1950-1960-cı, xüsusən 1970-1980-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq axtarışlarına ədəbi tənqidin münasibətini çoxsaylı və müxtəlif səpkili materialların əsasında hərtərəfli şəkildə tədqiq etmək;

- Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasında ədəbi tənqidin milli əsaslar üzərində yeni inkişaf mərhələsinə qovuşmasını şərtləndirən başlıca faktorları, səciyyəvi ədəbi-tənqidi əsərləri bu aspektdə elmi baxımdan qiymətləndirmək;

- XX əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişafında xidmətləri olan tənqidçi və ədəbiyyatşünasların, həmçinin şair və yazıçıların mətbuatda və kitablarda nəşr olunmuş müvafiq əsərlərini sistemləşdirərək təhlil etmək, ədəbi prosesin qiymətləndirilməsində onların rolunu nəzərdən keçirmək;

- Naxçıvanda ədəbi tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın inkişafı naminə yarım əsrdən çox səmərəli fəaliyyət göstərmiş professor Yavuz Axundlunun ədəbi-tənqidi məqalələrini, rəy və resenziyalarını, müasir ədəbi proseslə bağlı kitablarını təhlilə cəlb etmək, onların tematik əhatəsini, elmi siqlətini və əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq;

- XX əsrin yetmiş-doxsanıncı illərində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında mühüm rol oynayan akademik İsa Həbibbəylinin çoxşaxəli ədəbi-tənqidi əsərləri ilə Azərbaycan filoloji fikrinin zənginləşməsində xidmətlərini araşdırıb ümumiləşdirmək, müasir ədəbi prosesə, onun aparıcı nümayəndələrinin yaradıcılığına həsr olunmuş ədəbi-tənqidi məqalələrinin və monoqrafik tədqiqatlarının əsas elmi məziyyətlərini, respublikamızda yeni

nəzəri-estetik düşüncənin formalaşmasında rolunu müəyyənləşdirmək və s.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya tarixi-müqayisəli və sistemli təhlil metodları əsasında yazılmışdır. Mövzunun xarakterinə, araşdırma obyektinin mahiyyətinə uyğun olaraq iş hazırlanarkən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbi tənqidin inkişaf tarixinin və yaradıcılıq problemlərinin tədqiqi sahəsində qazanılmış nəaliyyətlərə, toplanılmış təcrübəyə istinad edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Naxçıvanda ədəbi tənqid XIX əsrin sonları, XX yüzilliyin əvvəllərində ədəbiyyatımızın vaxtı keçmiş ədəbi ənənələrdən, epiqonçuluqdan xilas olması, yeniləşməsi, sosial-mədəni tərəqqi amalına xidmət göstərməsi istiqamətində gedən mübarizələr kontekstində təşəkkül tapmışdır;

- XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqid mürəkkəb, çoxşaxəli inkişaf yolu keçmişdir. Sovet dövründə, xüsusən 1960-cı illərdə əsasən sosioloji xarakter daşıyan tənqid nəzəri-estetik dəyərləndirmələrə də müəyyən səviyyədə diqqət yetirə bilmişdir. 1970-ci illərdən etibarən tədricən elmi-nəzəri tənqid də təzahür etməyə başlamış, ədəbi-estetik mövqeyini getdikcə möhkəmləndirmişdir;

- Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasında da ədəbi tənqid milli ideologiyanın prinsiplərinə uyğun olaraq əsaslı şəkildə yenilənmiş, müasir ədəbiyyatın hərtərəfli şəkildə, çağdaş elmi-ədəbi, nəzəri-estetik prinsiplər aspektində təhlili ön plana keçmişdir;

- Azərbaycan ədəbi tənqidində olduğu kimi, Naxçıvanda da bu sahənin inkişafında müxtəlif tənqidçi və ədəbiyyatşünasların, filoloq alimlərin müvafiq əsərləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı şair və yazıçılar tərəfindən yazılmış çoxsaylı məqalə və ressenziyalar da əhəmiyyətli rol oynamışdır;

- Ədəbi tənqidin inkişafında mətbuatın, yazıçıların yaradıcılıq təşkilatlarının, elmi-filoloji qurumların (ali məktəb kafedraları və s.) səmərəli xidmətləri olmuşdur. Tənqid öz sözünü məqalə, resenziya, rəy, ədəbi icmal, “ön söz”, “uğurlu yol”, “dəyirmi masa” müzakirələri, disputlar, yaradıcılıq müşavirələrindəki ədəbi

hesabatlar və fikir mübadilələri, yeni kitabların təqdimatı, yubiley yazıları, açıq məktub, monoqrafik очерк, monoqrafiya, dissertasiya və s. müxtəlif formalar vasitəsi ilə demişdir. Bir sıra bədii nümunələrdə də ədəbi-tənqidi fikirlər öz ifadəsini tapmışdır.

- XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqid regional, məhəlli xarakter daşımamış, bölgənin ədəbi həyatı ilə yanaşı, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatını ardıcıl şəkildə izləmiş, müvafiq səviyyədə təhlil edib ümumiləşdirmiş, söz sənətimizin sağlam prinsiplər zəminində inkişafı üçün söylərini əsirgəməmişdir;

- Naxçıvanda ədəbi tənqid sahəsində təşəkkül tapıb formalaşmış və sabitlənmiş ənənələr, qazanılmış zəngin təcrübə inkişafın hazırkı mərhələsi üçün tutarlı zəmindir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiya Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbi tənqidin inkişaf xüsusiyyətlərinin, mərhələ və problemlərinin regional aspektdə araşdırılmasına həsr olunmuş ilk tədqiqatdır.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq:

- Ədəbi tənqidin inkişaf xüsusiyyətləri bir regionun ədəbi fikrinin timsalında sistemli və hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmuşdur;

- XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkülü, enişli-yoxuşlu inkişaf yolu, mərhələləri, yaradıcılıq axtarışları, problemləri çoxsaylı materiallar əsasında araşdırılmış, bir çox ədəbi-tənqidi material ilk dəfə tədqiqat predmetinə çevrilmişdir;

- XX əsrdə Azərbaycanda müasir ədəbi prosesin təhlili və tədqiqində, o cümlədən Naxçıvan ədəbi mühitinin yaradıcılıq axtarışlarının araşdırılıb ümumiləşdirilməsində regionda formalaşmış ədəbi tənqidin rolu, xidmətləri öyrənilmişdir;

- Ədəbi tənqidin bədii əsərlərlə yanaşı, yeni yaranmış ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarına münasibəti cari ədəbi prosesin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir;

-XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişafında əsas rol oynayan alim və tədqiqatçıların, həmçinin şair və yazıçıların bu yöndəki fəaliyyəti əhatəli şəkildə araşdırılmış, səciyyəvi məziyyətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya

özünəməxsus elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Bu dissertasiyadan Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin XX əsr dövrünün yazılmasında, tədqiqi və tədrisində, həmin dövrə aid ali məktəb dərslərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Ədəbiyyatşünaslığımızda ədəbi tənqidlə bağlı tədqiqatlarda, o cümlədən ədəbi fikir tariximizin regional aspektlərdə öyrənilməsi sahəsində araşdırmalarda dissertasiyanın materiallarına istinad üçün müvafiq imkanlar vardır. Həmçinin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin, o cümlədən Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi olan ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığının dəyərləndirilməsində də bu dissertasiyaya istinad mümkündür. Nəhayət, Naxçıvan ədəbi-elmi mühitinin inkişaf yolunun tədqiqi, ali məktəblərdə seçmə fənn səviyyəsində tədrisi üçün də bu dissertasiya müvafiq material verir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi Şurasında təsdiqlənmiş, (25.01.2012, Pr. 06), həmçinin Respublika Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası nəzdində Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şura tərəfindən təsdiq olunmuşdur (22 may 2014-cü il, protokol №03). Mövzu ilə bağlı Azərbaycanda və xaricdə məqalələr dərc olunmuş, beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Mövzu ilə bağlı nəşr olunmuş elmi əsərlərin sayı iyirmidir. Dissertasiyanın materiallarından XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin, həmçinin Naxçıvan ədəbi mühitinin öyrənilməsi, ali məktəblərdə tədris prosesində tətbiq etmək üçün müvafiq təkliflər hazırlanmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

İş Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.

Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun yazılmışdır.

Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat

siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi 299011 şərti işarədən ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeasiya və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı haqqında məlumat verilir.

I fəsil “**Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkülü və ilkin inkişaf mərhələsi (1900-1940-ci illər)**” adlanır və iki paragrafdan ibarətdir.

Birinci fəslin “**Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkül mərhələsi**” adlı birinci paragrafında qeyd olunur ki, XIX əsrin sonları, XX yüzilliyin əvvəllərində ədəbiyyatda gedən yeniləşmə prosesi ədəbi tənqidin də aktuallığını meydana çıxarmış və onun inkişafına güclü təkan vermişdir. Naxçıvanda ədəbi tənqidin XIX əsrin sonlarından başlanan təşəkkül prosesi XX əsrin ilk iki onilliyini əhatə edir.

Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkül mərhələsinə aid materiallar müxtəlif səpkilidir. Bunların bir qismi ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyət, problem və əsərlərə aid ədəbi-tənqidi məqalələrdir. Digər bir hissəsi isə yeni mərhələdə şair və yazıçıların, ümumən ədəbiyyatın qarşısında duran vəzifələrin də ifadə olunduğu bədii əsərlərdir. Nəhayət, dövrün ədəbi-tənqidi fikrini öyrənmək üçün ədiblərin müxtəlif məruzələri, çıxışları, məktubları və s. də müəyyən qaynaq rolunu oynayır.

Naxçıvanda ədəbi-tənqidi fikrin təşəkkülü və inkişafında məşhur maarifçi Məhəmməd Tağı Sidqinin mühüm xidmətləri olmuşdur. M.T.Sidqinin ədəbi-tənqidi görüşlərini öyrənmək üçün onun həm bədii əsərləri, həm də müxtəlif məruzə, məqalə və məktubları müvafiq material verir. Bu yarım-fəsildə M.T.Sidqinin müxtəlif şeir, məktub, məruzə və məqalələrində ifadə olunan ədəbi-tənqidi mülahizələr təhlil olunmuşdur.

Bu yarımfəsildə Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkül mərhələsində böyük maarifçi Məhəmməd ağa Şahtaxtılının, məşhur ədiblərdən Eynəli bəy Sultanovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Məmməd Səid Ordubadinin, Hüseyn Cavidin, Əliqulu Qəmküsarin xidmətləri onların fəaliyyətlərinin Naxçıvan dövrünə aid müvafiq bədii və ədəbi-tənqidi materiallar əsasında araşdırılmışdır. Ötən əsrin əvvəllərində Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərən Qurbanəli Şərifzadənin bəzi məqalə və məktubları da o illərin ədəbi düşüncələrini əks etdirməsi baxımından tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqat göstərir ki, XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan mühitində ədəbi tənqidlə məşğul olanlar ədəbiyyatın ali məramını, qarşısında duran müasir vəzifələri dərindən dərk etmiş, onun həm mövzu, ideya, məzmun, həm də bədiilik baxımından dolğunluğunu, kamilliyini vacib saymışlar. Aparılan təhlillər göstərir ki, ötən əsrin əvvəllərində Naxçıvanda ədəbi tənqid özünün təşəkkül mərhələsini keçirmiş, M.T.Sidqi, M.Şahtaxtılı, C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov, M.S.Ordubadi, H.Cavid, Q.Şərifzadə, Ə.Qəmküsar və digər ədiblər bu prosədə fəal rol oynamışlar.

Birinci fəslin **“1920-1940-cı illərdə ədəbi tənqidin inkişaf problemləri”** adlı ikinci paragrafında qeyd olunur ki, Naxçıvanda iyirminci əsrin 1920-ci ildən sonrakı inkişaf mənzərəsi mürəkkəb xarakterlidir. Həmin dövrün ədəbiyyatında olduğu kimi, ədəbi tənqidində də inkişaf birxətli mahiyyət daşımamış, təzadlar və ziddiyyətlərlə müşayiət edilmişdir. Bu isə mövcud quruluşun ideoloji doktrinalarının tələbləri ilə bilavasitə əlaqədar idi. Onu da nəzərə almaq zəruridir ki, sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında 1920-1930-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidindən danışılarkən çox vaxt birtərəfli yanaşma və dəyərləndirmələrə üstünlük verilmiş, sosioloji tənqidin təşəkkülü və inkişafından yalnız müsbət tendensiya kimi söz açılmışdır.

Tədqiqat göstərir ki, 1920-1940-cı illərdə Naxçıvanda da ədəbi mühitin yeni ideoloji prinsiplər əsasında qurulmasına xüsusi fikir verilmiş, müəyyən təşkilatlanma işləri də aparılmışdır. Həmin illərdə bir sıra ədəbi müzakirələr də keçirilir, yeni yazılmış əsərlər müzakirə mövzusunə çevirilirdi. Xalq yazıçılarından Mirzə İbrahimovun və

Əli Vəliyevin 1930-cu illərin əvvəllərində bir müddət Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərmələri muxtar respublikada ədəbi fikirin inkişafında müsbət rol oynamışdır⁹.

O illərdə Naxçıvanda yaşayıb-yaradan bir sıra müəlliflər yerli mətbuatla yanaşı, Bakıda, Tiflisdə və digər şəhərlərdə Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzet və jurnallarda da müxtəlif səpkili yazılarla çıxış edirdilər. Bu baxımdan Şeyx Məhəmməd Rəsizadənin, Müzəffər Nəsirlinin, Əsgər Kəngərlinin, Qənbərlinin, Seyid Səbrinin və digərlərinin ədəbi-tənqidi yazıları ilk fəslin ikinci yarım fəslində təhlil olunub dəyərləndirilmişdir.

Ümumiyyətlə, Naxçıvanda ədəbi tənqidin 1920-ci ildən 1950-ci ilə qədərki inkişaf yolu sosializmin ideoloji prinsiplərinin bərqərar olması ilə nəticələnmişdir. Bununla belə, ədəbi tənqid bir çox hallarda hakim ideologiyanın bilavasitə təbliğatçısına çevrilsə də, ədəbi əsərlərə bu mövqedən yanaşsa da, ayrı-ayrı məqamlarda bədii-estetik cəhətləri, sənət və həqiqət kimi mətləbləri də bacardığı qədər diqqət mərkəzinə çəkmiş, müəyyən təhlillər aparmışdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslində “**XX əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişaf istiqamətləri və nümayəndələri**” adlanır. Bu fəslin “**Ədəbi tənqidin yeni inkişaf mərhələsində başlıca istiqamətləri**” adlı ilk paragrafında göstərilir ki, ədəbi tənqid 1950-ci illərdən etibarən inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Xüsusən əllinci illərin ortalarından etibarən bütün ölkədə olduğu kimi, Naxçıvanda da ədəbi tənqidin vulqar sosioloji təmayüllərdən müəyyən qədər uzaqlaşması, sağlamlaşması baş verir, əsərlərin bədii-estetik baxımdan, sənətkarlıq cəhətindən qiymətləndirilməsi də ədəbi tənqidin əsas vəzifələri sırasında öz qanuni yerini bərpa etməyə başlayır.

1950-1960-cı illərdə müəyyən ləngimələrlə irəliləyən bu proses ulu öndər Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Azərbaycana rəhbər seçilməsi ilə dərinləşir və geniş əhatə qazanır.

⁹ Abuzərli, A. 1920-1940-ci illər Naxçıvan ədəbi mühitində tənqidin inkişaf xüsusiyyətləri // “Naxçıvan” Universiteti Elmi Əsərləri, – Naxçıvan: – 2017. № 2, – s. 99-108.

Ədəbi tənqid hərtərəfli şəkildə inkişaf edir, ədəbi prosesin təhlil olunub dəyərləndirilməsində üzərinə düşən vəzifələri yüksək səviyyədə yerinə yetirməyə ciddi səy göstərir. İyirminci əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişaf yolunu üç mərhələdə təsnifləndirmək mümkündür: 1) 1950-1960-cı illər; 2) 1970-1980-ci illər; 3) Müstəqillik illəri.

Hər mərhələnin müvafiq ədəbi-tənqidi materialları, səciyyəvi inkişaf tendensiyaları bu yarım fəsildə ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, XX əsrin ikinci yarısında, xüsusən, 1970-1990-cı illərdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişafında professionallığın artması, elmi dərəcəli, yüksək hazırlıqlı ədəbiyyatşünas alimlərin ədəbi tənqidlə məşğul olmaları mühüm və səmərəli faktor kimi qiymətləndirilməlidir. İyirminci əsrin birinci yarısı ilə müqayisədə ikinci yarısında naxçıvanlı tənqidçi və ədəbiyyatşünasların imzaları həm muxtar respublika, həm də Bakı mətbuatında ardıcıl olaraq görünür, onlar ədəbi prosesin müxtəlif problemləri barədə diqqətəlayiq əsərlər dərc etdirirlər. Muxtar respublikada ədəbi tənqidin inkişafında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan şöbəsi ilə yanaşı, zaman-zaman “Şərq qapısı” qəzeti də əhəmiyyətli rol oynamış və oynamaqdadır.

İkinci fəslin ikinci paragrafı “**XX əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda ədəbi tənqidin nümayəndələri**” adlanır. Bu mərhələdə tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan Lətif Hüseynzadə, İzzət Maqşudov, Şövqi Novruzov, Şamil Zaman, Vəliyəddin Əliyev, Arif Əliyev, Məhərrəm Cəfərli, bir qədər sonra Akif İmanlı, Əbülfəz Əzimli, Seyfəddin Eyvazov, Xanəli Kərimli, Hüseyn Həşimli, Elbəyi Maqşudov və digərləri, şair və yazıçılardan Müzəffər Nəsirli, Hüseyn İbrahimov, Hüseyn Razi, Əliyar Yusifli və başqaları səmərəli ədəbi-tənqidi fəaliyyət göstərmişlər. Onların müvafiq ədəbi-tənqidi əsərləri bu yarım fəsildə özünün elmi təhlilini tapmışdır.

Disertasiyanın üçüncü fəslı “**Ədəbi tənqidin əsas simaları**” adlanır. Fəslin birinci paragrafında tanınmış tənqidçi-ədəbiyyatşünas professor Yavuz Axundlunun ədəbi-tənqidi fəaliyyəti əhatəli şəkildə araşdırılmışdır.

Y.Axundlunun Naxçıvan ədəbi mühitinin inkişaf

xüsusiyyətlərinə, həm də müxtəlif şair və yazıçıların əsərlərinə həsr etdiyi məqalə və resenziyaları bu baxımdan diqqəti çəkir. Xüsusən müxtəlif nasirlərin yeni əsərləri barədə onun dəyərli məqalələri vardır. Onun “Azərbaycan sovet tarixi romanı” (1979), “Tarix və roman”(1988), “Tarixi roman yeni mərhələdə” (1998), “Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər” (2005) adlı irihəcmli monoqrafiyaları nəsrimizdə bu janrın keçdiyi yol, yaradıcılıq problemləri, əsas nümunələrinin tematika, problematika və poetik xüsusiyyətləri barədə əhatəli elmi təhlilləri ilə səciyyələnir.

Professor Y.Axundlu 1980-1990-cı illərdə mətbuatda yeni çapdan çıxmış bir sıra tarixi romanlar barədə resenziyalar da dərc etdirib. Məsələn, “Azərbaycan” jurnalında çıxmış aşağıdakı məqalələrini xatırlatmaq olar: “Sənətkarın ömür yolu” (1985, № 9). Bu reseziya yazıçı Əlisa Nicatın “Mirzə Şəfi” romanı barədədir. “Əbədiyyətə qovuşan ömür” məqaləsində (1987, № 7) isə Altay Məmmədovun “Əlvida, gözəl dünya” tarixi romanı təhlil edilir. Tənqidçinin tarixi nəslə bağlı bəzi qəzet məqalələri də bu baxımdan diqqəti çəkir. “Qətl günü” məqaləsi (“Azərbaycan müəllimi q.,” 1988, 15 yanvar) Y.Səmədoğlunun eyniadlı romanına həsr edilmişdir. Belə məqalələrdə irəli sürülən ədəbi mülahizələr, aparılan təhlillər alim tərəfindən daha da dərinləşdirilmiş, sistemləşdirilmiş və monoqrafik tədqiqatların tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Y.Axundovun 1988-ci ildə nəşr olunan “Tarix və roman” monoqrafiyasında ədəbiyyatımızda ötən əsrin yetmişinci illərinin ortalarından səksəninci illərinin ortalarına qədərki mərhələdə yazılmış tarixi romanlar təhlil və tədqiq olunmuşdur.

Professor Yavuz Axundlunun 1998-ci ildə elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuş “Tarixi roman yeni mərhələdə” monoqrafiyasında isə əsasən son on-on beş ildə, 1980-1990-cı illərdə yazılmış müvafiq bədii nümunələrə diqqət yetirilmişdir. Maraqlıdır ki, əvvəlki kitabları ilə müqayisədə Y.Axundlu bu monoqrafiyasında son illərin tarixi romanlarını araşdırarkən müasir nəsrin inkişaf səviyyəsindən, yaradıcılıq axtarışlarından geri qalan zəif əsərləri daha kəskin, əhatəli və əsaslı tənqid etmişdir.

Y.Axundlunun ədəbi-tənqidi fəaliyyətində teatr resenziyaları da müəyyən yer tutur. O, Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulmuş bir sıra əsərlərin səhnə təcəssümü barədə resenziyalar yazmışdır ki, bunlar da o illərin tənqidinin maraqlı nümunələrindəndir. Y.Axundlunun tanınmış ədəbiyyatşünas alim Əziz Şərifin, Lətif Hüseynzadənin, Məmməd Cəfər Cəfərovun, Həbib Babayevin, Yəhya Seyidovun, Abbas Zamanovun və başqalarının əsərləri barədəki məqalələri də maraq doğurur.

Professor Yavuz Axundlunun yarım əsrdən çox davam edən ədəbi-tənqidi fəaliyyəti Azərbaycanda nəsr tənqidinin inkişafında, eləcə də muxtar respublikanın ədəbi mühitinin elmi baxımdan dəyərləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı **“Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbi tənqidinin görkəmli nümayəndəsi kimi”** adlanır.

Ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi əlaqələr sahəsində qiymətli tədqiqatları ilə tanınan İsa Həbibbəyli müasir ədəbi prosesin təhlil olunub dəyərləndirilməsi sahəsində də ciddi işlər görmüş və görməkdədir. Əlbəttə, görkəmli alim İsa Həbibbəylinin elmi fəaliyyətinin hər bir sahəsi, o cümlədən müasir ədəbi prosesə dair əsərləri tədqiqat üçün zəngin material verir. Dissertasiyamızın həcm imkanlarını və mövzumuzun xronoloji çərçivəsini əsas götürərək biz burada onun 1970-1990-cı illərdə yazdığı ədəbi-tənqidi əsərlərinin müəyyən qismini tədqiqata cəlb etmişik.

İsa Həbibov (Həbibbəyli) ədəbi-tənqidi fəaliyyətə çox erkən, hələ Naxçıvanda ali məktəb tələbəsi ikən başlamış, tez bir zamanda püxtələşmiş, orijinal mülahizə, fikir və təhlilləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Onun 1970-ci ildə, hələ tələbə ikən mətbuatda dərc etdirdiyi “Həmyerlimizin ilk romanı” adlı məqaləsi yazıçı Həsən Mehdiyevin “Əlvida demədik” əsərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Sonrakı illərdə də o, müasir ədəbi prosesin yenilikləri barədə çoxlu məqalələr dərc etdirmişdir.

Müasir Naxçıvan ədəbi mühitinin təhlil edilib dəyərləndirilməsi də İ.Həbibbəylinin fəaliyyətində mühüm yer tutur.

Ədəbi-tənqidi fəaliyyətinin ilk vaxtlarından İ.Həbibbəyli Naxçıvandakı qələm sahiblərinin sənət axtarışlarını da diqqətlə izləmiş, ayrı-ayrı məqalə və kitablarında bu sahəyə də özünün elmi münasibətini ifadə etmişdir. 1985-ci ildə çap olunmuş “Ədəbi yüksəliş” kitabının son bölümünü müasir Naxçıvan ədəbi mühitinə həsr edən İ.Həbibbəyli muxtar respublikada yaşayıb fəaliyyət göstərən şair və yazıçıların yaradıcılıq axtarışlarına nəzər salmış, onların poeziya, nəsr, dramaturgiya sahəsindəki uğurlu sənət axtarışlarını qiymətləndirmişdir. Akademik İsa Həbibbəylinin bir neçə resenziyası və ədəbi-tənqidi məqaləsi xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun sənət dünyasına həsr olunmuşdur.

Akademik İsa Həbibbəylinin xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığı ilə bağlı elmi araşdırmaları, ədəbi-tənqidi qənaətləri xüsusilə diqqəti çəkir. Alimin 1993-cü ildə çapdan çıxmış “Məmməd Araz (tərcümeyi-hal)” kitabından sonra elmi axtarışlarının davamı kimi 1999-cu ildə “Xalq şairi Məmməd Araz” adlı albom-monoqrafiya nəşr etdirməsi şairin yaradıcılıq dünyasının əhatəli təqdimi ilə səciyyələnilir. Məmməd Araz lirikasındakı mövzu genişliyi, fikir təzəliyi, aydın qayə, orijinal duyum və deyim tərzii də yüksək dəyərləndirilmişdir¹⁰. Şairin əsərlərində dərin vətənpərvərliyin xüsusi yer tutması, dolğun bədii vasitələrlə poetik təcəssümünü tapması da İ.Həbibbəylinin ədəbi təhlillərində özünün layiqli elmi qiymətini almışdır. Alim məxsusi nəzərə çatdırır ki, milli birlik, daxili saflıq və bütövlük, mənəvi və ictimai azadlıq M.Araz yaradıcılığında mühüm yer tutur. Şairin “Daş harayı” (1992), “Dünya düzəlmir” (1992), “Qayalara yazılan səs” (1994), “Yol ayrıcında söhbət” (1997) kitablarında və son dövrlərdə yazılmış şeirlərində “lirik-fəlsəfi ovqat daha da dərinləşmiş, fədakarlığa, səfərbərliyə, vətəndaşlıq fəallığına, milli-mənəvi özünüdərkə, milli mücadiləyə çağırış qüvvətlənmişdir”. Tənqidçi onu da məxsusi vurğulayır ki,

¹⁰ Abuzərli, A. Akademik İsa Həbibbəylinin elmi araşdırmalarında Məmməd Araz yaradıcılığı // “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” j., – Bakı: – 2019. № 2, – s.142-146.

belə əsərlər şüarçılıqdan uzaqdır, şair ən zəruri milli ideyaları poetik şəkildə, səmimi tərzdə oxuculara çatdırmağa nail olur.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alimin ədəbi-tənqidi fəaliyyətinin dəyərli səhifələrindən biri də xalq şairi Sabir Rüstəmخانlının yaradıcılığı ilə bağlıdır. 1996-cı ildə şairin əlli illik yubileyi ilə əlaqədar ayrıca əsər yazan alim onu “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik” kitabına da daxil etmişdir. S.Rüstəmخانlının ömür yoluna, ədəbi-ictimai fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə nəzər salan alim onun poeziya, publisistika, bədii tərcümə və s. sahələrdəki çoxşaxəli yaradıcılığının səciyyəvi cəhətləri üzərində dayanmışdır.

Şairin publisistikasına ayrıca nəzər salan İ.Həbibbəyli S.Rüstəmخانlının Vətən və xalq taleyi üçün əhəmiyyətli mövzulara toxunmasını aparıcı əlamət kimi səciyyələndirmiş, görkəmli qələm sahibinin ayrı-ayrı publisistik əsərlərindən gətirilən nümunələr əsasında fikrini izah etmişdir.

Akademik İsa Həbibbəylinin müasir ədəbi prosesə dair elmi əsərləri sırasında tanınmış şair Zəlimخان Yaqub sənətinə həsr etdiyi araşdırmanı da xatırlatmaq gərəkdir. 2000-ci ilin 27 yanvarında tamamladığı, “Zəlimخان Yaqub sənətinin poetik özünəməxsusluğu” adlanan bu sanballı məqalə müasir poeziyamızda xüsusi yeri olan istedadlı söz ustasının yaradıcılığı barədə dolğun elmi təhlillərlə səciyyələnən qiymətli ədəbi tənqid nümunəsidir. Məqələnin əvvəlində “Kimdir Zəlimخان Yaqub?” sualı onun bioqrafiyasından bəzi məqamların timsalında cavablandırılırsa, sonrakı səhifələrdə bu, özünün dolğun və əhatəli cavabını şairin bir-birindən oxunaqlı və gərəkli şeir və poemalarının təhlili timsalında tapır.

İ.Həbibbəyli şairin poeziyasındakı dərin vətəndaşlıq qayəsini, ictimai-siyasi yetkinliyi də müsbət qiymətləndirmiş, bunu əsl Xalq şairi olan müəllifin poetik məramnaməsi kimi mənalandırmışdır. Xüsusən müstəqil Azərbaycanın xilaskarı və qurucusu, ulu öndər Heydər Əliyevə həsr olunmuş “Allahım, mənə bir ağsaqqal yetir” və “Sən qalib gələcəksən” şeirləri “Azərbaycanın xilas, müstəqilliyimizin qorunması, milli qurtuluş mövzusunda qələmə alınmış sənət əsərlərinin ilk və kamil manifestləri” sırasında özünün layiqli elmi qiymətini almışdır. Belə nümunələrdə şair sadəcə özünün

düşüncələrini ifadə etməklə qalmayıb, “ictimai mühitə və ədəbi fikrə ton, istiqamət vermişdir”.

Ümumiyyətlə, görkəmli alim İsa Həbibbəylinin müasir Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılığına həsr olunmuş əsərləri ədəbi tənqidimizin istiqamətverici örnəkləri sırasına daxildir. Bu əsərlərdə müasir ədəbi prosesə elmi-nəzəri baxış, analitik təhlillər, mükəmməl ümumiləşdirmələr aparıcı mövqedədir.

Akademik İsa Həbibbəylinin (Həbibovun) ədəbi-tənqidi məqalələrinin bir qismi bilavasitə yeni nəşr olunmuş ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə və müasiri olan tanınmış filoloq alimlərin elmi fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Həm də İ.Həbibbəyli elə ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə diqqət yetirmişdir ki, onlar çoxillik ciddi tədqiqatın nəticəsi kimi ortaya çıxmaqla müasir elmi fikri zənginləşdirmişlər. Tanınmış ədəbiyyatşünaslardan Məmməd Cəfər Cəfərov, Abbas Zamanov, Əziz Mirəhmədov, Yaşar Qarayev və digərlərinin əsərləri barədəki məqalələri bu baxımdan diqqətəlayiqdir.

Əlbəttə, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xüsusi mövqeyi və böyük xidmətləri olan akademik İsa Həbibbəylinin ədəbi tənqid sahəsindəki çoxillik səmərəli fəaliyyəti daha geniş tədqiqat tələb edir. Biz burada səciyyəvi məqamlara toxunmaqla kifayətlənirik.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

-Azərbaycan ədəbi tənqidinin inkişaf tarixinin hərtərəfli şəkildə və dolğun səviyyədə araşdırılması üçün onun tərkib hissəsi kimi ayrı-ayrı regionlardakı ədəbi fikri də diqqət mərkəzinə çəkib dərinlən öyrənmək bu sahədəki elmi tədqiqatların sistematikliyi və konseptuallığı baxımından ciddi əhəmiyyətə malikdir;

- Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkülü XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında gedən yeniləşmə prosesi ilə əlaqədar olmuş, ədəbi gedişatın təhlil olunub dəyərləndirilməsinə, epiqonçuluqdan sağlam yola yönləndirilməsinə ciddi ehtiyac duyulduğu bir dövərdə gerçəkləşmişdir. Bu mərhələdə

ədəbi tənqid xüsusən realizm prinsiplərinin ardıcıl müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir;

- Regionda ədəbi tənqidin 1920-1940-cı illərdəki inkişaf yolu bir sıra mürəkkəbliklərlə, mübarizələrlə müşayiət olunmuş, yeni cəmiyyətin ideoloji doktrinaları, sosioloji tendensiyaları ədəbi tənqidin mahiyyət və xarakterinə, ədəbiyyata yanaşma prinsiplərinə ciddi təsir göstərmişdir. Bununla belə, həmin illərin əsasən sosioloji xarakter daşıyan tənqidi nəzəri-estetik dəyərləndirmələrə də müəyyən səviyyədə diqqət yetirə bilmişdir;

- 1950-ci illərin ortalarından etibarən ədəbi tənqiddə sosioloji faktorların basqısı nisbətən zəifləmiş, ədəbiyyatın bədii-estetik cəhətdən təhlil olunub qiymətləndirilməsi imkanları genişlənməmişdir. Bu proses xüsusən 1970-ci illərdən qüvvətlənərək geniş vüsət almış, nəticədə ədəbi tənqiddə əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermiş, bədii mətnlərin milli mündəricə kontekstində nəzərdən keçirilməsinə də diqqət artmışdır;

- Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra muxtar respublikada da ədəbi tənqid milli ideologiyanın və müasir nəzəri-estetik yanaşmaların prinsiplərinə uyğun olaraq əsaslı şəkildə yenidən qurulmuş, müasir ədəbiyyatın hərtərəfli şəkildə, çağdaş elmi-ədəbi nailiyyətlər aspektində təhlili üstünlük qazanmışdır;

- XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqid bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını ardıcıl şəkildə izləmiş, müvafiq səviyyədə təhlil edib ümumiləşdirmiş, sənət axtarışlarına yön vermiş, bunun tərkib hissəsi kimi regionun müasir ədəbi prosesinə də analoji yanaşma nümayiş etdirmişdir;

- Ədəbi tənqidin inkişafında mətbuatın, yazıçıların ədəbi birliklərinin, yaradıcılıq təşkilatlarının, elmi-filoloji qurumların (ali məktəb kafedraları və s.) da müvafiq rolu olmuşdur;

- XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkülü və inkişafında təkcə tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar deyil, şair, yazıçı, dramaturqlar da yaxından iştirak etmiş, müasir ədəbi prosesin təhlil olunub qiymətləndirilməsində, uğur və nöqsanların aşkarlanmasında, yaradıcılıq axtarışlarının istiqamətləndirilməsində fəallıq

göstərmişlər. Dövrün ədəbi fikri təkcə ədəbi-tənqidi əsərlərdə deyil, bir sıra bədii nümunələrdə də öz ifadəsini tapmışdır;

- Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan regionunda ədəbi tənqid müasir ədəbiyyatın yaradıcılıq axtarışlarını təhlil edib qiymətləndirərkən müxtəlif formalardan istifadə etmiş, məqalə, reseenziya, rəy, ədəbi icmal, “ön söz”, “uğurlu yol”, “dəyirmi masa” müzakirələri, ədəbi disputlar, yaradıcılıq müşavirələrindəki ədəbi hesabatlar və fikir mübadilələri, yeni kitabların təqdimatı, yubiley yazıları, açıq məktub, monoqrafik очерк, monoqrafiya, dissertasiya və s. vasitəsi ilə öz sözünü demişdir;

- Naxçıvanda XX əsrdə ədəbi tənqid sahəsində yaranmış çoxsaylı materiallar mahiyyətinə görə müxtəlif yanaşmaları təmsil edir. Belə ki, regionun ədəbi tənqid təsərrüfatında elmi-ideoloji, yaxud sosioloji tənqid sovet dövründə, xüsusən 1920-1940-cı illərdə geniş yayılmış, əsrin ortalarından etibarən elmi-publisist tənqid də intişar tapmışdır. Bu təmayüllər tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan L.Hüseynzadənin, Y.Axundlunun, İ.Maqsudovun, Ş.Zamanın, Ş.Novruzovun, A.Əliyevin, V.Əliyevin, M.Cəfərlinin və başqalarının ədəbi-tənqidi məqalələrində bir çox məqamlarda önə keçmişdir. 1970-ci illərdən etibarən elmi-nəzəri tənqid təcridən təzahür etməyə başlamış, sonrakı onilliklərdə isə ədəbi-estetik mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Xüsusən akademik İsa Həbibbəylinin müasir ədəbiyyatın yaradıcılıq problemləri və tanınmış simalarının yaradıcılığı barədə məqalələri, monoqrafik araşdırmaları Azərbaycanda elmi-nəzəri tənqidin fundamental örnəkləri kimi böyük dəyər qazanmışdır. Professor Y.Axundlunun müasir tarixi romanlarla bağlı monoqrafik tədqiqatlarında, Ə.Əzimlinin və H.Həşimlinin bir sıra məqalələrində də ədəbi prosesə elmi-nəzəri yanaşmanın diqqətəlayiq təzahürlərini görürük.

XIX əsrin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində M.T.Sidqi, C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov, M.S.Ordubadı, H.Cavid, Ə.Qəmküsar və digərləri tərəfindən əsası qoyulan “yazıçı tənqidi” istiqaməti də sovet dövründə on illər boyu inkişaf edərək geniş vüsət almış, M.Tarverdiyev, M.Nəsirli, H.İbrahimov, H.Razi, M.Əkbər,

Ə.Yusifli, A.Qasımlı və başqaları tərəfindən yazılmış çoxsaylı və əhəmiyyətli nümunələrlə təmsil olunmuşdur;

- Ədəbi tənqid yeni yaranmış müxtəlif janrlı bədii əsərlərə münasibət bildirmək, müasir ədəbiyyatın inkişaf tendensiyalarını, onun aparıcı nümayəndələrinin yaradıcılığını təhlil edib ümumiləşdirməklə yanaşı, geniş mənada, ədəbi prosesin tərkib hissəsi kimi ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki nailiyyətlərə, bir sıra mühüm tədqiqatlara da yeri gəldikcə diqqət yetirmiş, onların əsas mündəricəsini dəyərləndirmişdir;

- XX əsrdə təşəkkül tapmış və inkişaf edərək sabitləşmiş ənənələr, toplanılmış zəngin təcrübə XXI yüzilliyin əvvəllərində ədəbi tənqidin yeni inkişaf dönəmi üçün etibarlı zəmin rolunu oynamaq imkanlarına malikdir.

Əlbəttə, XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişaf yolunun tədqiqi bir sıra digər nəticələri də aşkara çıxarır. Biz burada ən səciyyəvi qənaətləri ümumiləşdirməklə kifayətlənirik.

Tədqiqat işinin məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Məhəmmədəğa Şahtaxtlının publisistikası: müasirlik və aktuallıq // Gənc alimlərin I elm festivalı çərçivəsində keçirilmiş elmi konfransın materialları. –Bakı: –2011, –s. 380-382.

2. Cəlil Məmmədquluzadənin “Xatiratım” əsərində milli məsələlər // Bilimsel Eksen (Uluslararası sosial bilimler dergisi), –Ankara: –2014, № 11, –s.87-90.

3. Türk xalqları ədəbiyyatşünaslığının bəzi özünəməxsusluqları // Beynəlxalq İpək Yolu Beynəlxalq konfransının materialları. –Naxçıvan: Nuh. –2015, –s. 136-137.

4. Milli intibah ideyaları Əliqulu Qəmküsar yaradıcılığında // AMEA-Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Axtarışlar” jurnalı, –Naxçıvan: –2015, № 4, –s. 51-54.

5. Müasir ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri VI Beynəlxalq Elmi konfransının materialları. –Bakı: Mütərcim, –2015, –s. 41-42.

6. Naxçıvan ədəbi mühitinin Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığında izləri // AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və

Ədəbiyyat İnstitutunun “Axtarışlar” jurnalı. –Naxçıvan: –2015. № 1, –s. 62-66.

7. Yavuz Axundlunun yaradıcılığında ədəbi-tənqidi məsələlər // AMEA Əlyazmalar İnstitutunun”Filologiya məsələləri” toplusu, –Bakı: Elm və təhsil, –2016, № 2. –s. 362-365.

8. Великий борец национальной мысли // Гилея (Науковий висник Українська Академия Наук). –Киев: –2016. Выпуск -84, № 5, –с.175-177.

9. Eynəli bəy Sultanov və dünya ədəbiyyatı // Naxçıvan. İctimai-siyasi, ədəbi-bədii elmi publisistik jurnal, –Naxçıvan: Əcəmi, –2016. –s.113-119.

10. Milli tərəqqidə Əliqulu Qəmküsar fenomeni // AMEA-Xəbərlər. Humanitar elmlər, –Bakı: –2016, № 1, –s. 79-82.

11. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti // Gəncə Dövlət Universiteti Gənc alimlərin I beynəlxalq elmi konfransın materialları, –Gəncə: –2016, –s. 245-246.

12. Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişafı və əsas nümayəndələri (1950-1960-cı illər) // Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat institutunun əsərləri). XXVIII cild, –Bakı: Elm və Təhsil, –2016, –s. 356-362.

13. 1920-40 cı illər Naxçıvan ədəbi mühitində tənqidin inkişaf xüsusiyyətləri // “Naxçıvan” Universiteti Elmi əsərləri, –Naxçıvan: Nuh, –2017, №2. –s. 99-108.

14. Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkülü tarixindən // “Naxçıvan” Universiteti. Elmi əsərlər, Naxçıvan: Nuh, 2017, №3. –s.111-121

15. 1950/60-cı illərdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişafı // Bakı Dövlət Universiteti Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), –Bakı: –2017, № 1(101), –s. 214-216.

16. Artistic prose of Huseyn İbrahimov (in the creative activity of Yavuz Akhundlu) // Література в контексті культури. Вір-ID: 86887. –Киев: –2018 Выпуск-29, –с. 9-15.

17. Ədəbi tənqiddə ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarının dəyərləndirilməsi (akademik İsa Həbibbəylinin ədəbi-tənqidi

fəaliyyətində) // Naxçıvan Dövlər Universitetinin Elmi əsərləri (humanitar elmlər seriyası), –Naxçıvan: Qeyrət.–2018, №1(57), –s. 83-88.

18. Ədəbi tənqid və bədii nəsr // “Naxçıvan” Universiteti Elmi əsərləri, –Naxçıvan: Nuh. –2018. № 1, –s.83-96.

19. Hüseyn İbrahimov yaradıcılığı akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında // Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri (Sosial və humanitar elmlər bölməsi), –Sumqayıt: –2018, №-4, –s. 22-26.

20. İsa Həbibbəylinin elmi araşdırmalarında Məmməd Araz yaradıcılığı // Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, –Bakı: –2019. №2, –s.142-146.

21. Əliqulu Qəmkür yaradıcılığının Naxçıvan dövründə ədəbi tənqid məsələləri // “Naxçıvan” Universiteti. Elmi əsərləri, –Naxçıvan: Nuh. –2019, №-4, –s.123-129.

22. M.S.Ordubadi yaradıcılığının Naxçıvan dövründə ədəbi-tənqid məsələləri // Naxçıvan Dövlər Universitetinin Elmi əsərləri(humanitar elmlər seriyası), –Naxçıvan: Qeyrət. –2020, №4 (105), –s.33-37.

23. Naxçıvanda ədəbi tənqid məsələləri (Hüseyn Cavid və Qurbanəli Şərifzadə yaradıcılığında) // “Naxçıvan” Universiteti Elmi əsərləri, –Naxçıvan: Nuh.– 2020, № 4, –s.116-120.

24. Naxçıvanda ədəbi-tənqidi fikrin təşəkkülü və inkişafında Cəlil Məmmədquluzadənin rolu // “Naxçıvan” Universiteti Naxçıvan: mədəniyyətlərin qovuşduğu məkan beynəlxalq elmi konfransın materialları. –Naxçıvan: Nuh. –2021, –s.234-236.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ il tarixdə saat 11⁰⁰ – da Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt şəhəri, 43cü məhəllə. Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 26.04.2021

Kağızın formatı: 60×84 16\1

Həcm: 44371

Tiraj: 100